

правами на закупівлю й збут аграрної продукції (молока, зерна, борошна, круп та круп'яних виробів, малої худоби та птиці тощо). Відмітним стає формування окремих торговельних центрів (Львів, Тернопіль, Броди, Краків), де торгівля реалізовувалася головним чином через міжнародні ярмарки. Завдяки урядовій підтримці розвитку транспортної інфраструктури відбулося формування консолідованого внутрішнього ринку, збільшився експорт продукції, ряд міст перетворився на важливі транспортні вузли, транзитні центри та складські пункти.

Починаючи з середини XIX ст. уряди обох імперій вдалися до реформ, які мали «розкріпачити» продуктивні сили, забезпечити прискорений розвиток економіки та збільшити надходження до казни. Як наслідок – «господарство України підпадало під дію інституційних новацій, запроваджуваних центральними урядами метрополій під час ліберальних реформ»²⁴⁷. Проте бездержавний статус українських земель обумовив істотні деформації в розвитку господарства та спрямуванні експортно-імпорتنих потоків. Політика «наздоганяючого розвитку» обумовила поширення на українських землях передових організаційно-економічних механізмів, запозичених ззовні²⁴⁸. За таких умов ключовими дійовими особами економічного розвитку ставали іноземні підприємці, а важливим ресурсом – іноземний капітал.

Розділ 8. ІМПОРТ КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА МЕЖІ XIX–XX ст.

Історичні умови формування ринкового середовища в Україні наприкінці XIX–XX ст. – багатукладність економіки (співіснування великого капіталістичного виробництва з патріархальним селянським господарством, напівфеодалним поміщицьким, дрібнотоварним у місті й селі), значні диспропорції у розвитку основних галузей економіки, брак власних капіталів

---

²⁴⁷ Небрат В.В. Історична траєкторія розвитку господарства України та завдання інституційної реконструкції. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*: монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. С. 49–50. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

²⁴⁸ Докл. див.: Горін Н.О. Адаптаційна модель модернізації економіки: вітчизняний досвід. *Економічний і соціальний розвиток України в XXI ст.: Національна ідентичність та тенденції глобалізації*. Тернопіль, 2010. С. 272–273.

унаслідок повільного процесу первинного нагромадження капіталу, що істотно відставав від загальноєвропейської практики – були недостатньо сприятливими як для розвитку вітчизняного підприємництва, так і для його ефективної інтеграції у міжнародні ринки. Відставання від провідних країн світу, де стрімко розгорталася промислова модернізація економіки, було зумовлено насамперед відсутністю ринку вільнонайманої робочої сили та браком власних капіталів, сумарний обсяг яких на середину XIX ст., за спостереженням В. Вітчевського, не перевищував кількох сотень мільйонів рублів у рік, які до того ж постійно «відволікалися на потреби держави» і поглиналися різноманітними формами державних запозичень²⁴⁹. Відтак, успіх розбудови конкурентоспроможної ринкової економіки значною мірою залежав від можливості залучення іноземних капіталів.

Через історичні обставини та особливості географічного розташування України на перетині торговельних шляхів іноземні капітали поляків, французів, німців, греків, росіян, італійців, євреїв упродовж віків були органічною складовою та активними рушіями економічного розвитку краю. Більшість купецтва Правобережної України була представлена поляками та євреями. Польські капітали переважали тут і в аграрному секторі, де поляки-землевласники ще з XVII ст. мали маєтки та фільваркові господарства. Як відзначає Б. Винар, «на Правобережжі польські господарські впливи були дуже міцні і, незважаючи на перехід цих земель під російську політичну адміністрацію, ще більш скріплювались в нових обставинах»²⁵⁰.

Із середини XVIII ст. уряд Російської імперії розпочинає політику переселення на українські землі російських землевласників та купців, які «масово переселяються на Лівобережжя і, – як відзначає Б. Винар, – фактично протягом одного століття, зіпхнувши на підрядні позиції нащадків бувшої козацької старшини, займають панівне положення в сільському господарстві», що кардинально змінює його етнічну структуру²⁵¹. Колонізаторська за своєю суттю урядова політика Російської імперії призводить до стрімкого витіснення українського населення не лише із важливих господарських сфер, а й навіть і з українських міст, унаслідок чого тут істотну кількісну перевагу над українцями досить швидко отримали росіяни. «Перші удари російської господарської політики, були спрямовані проти української тор-

---

²⁴⁹ Вітчевський В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург, 1909. С. 103.

²⁵⁰ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 16.

²⁵¹ Там само. С. 17.

гівлі», внаслідок чого «старі українські торговельні осередки: Чернігів, Стародуб, Переяслав» поступово втрачають свої колишні ринкові позиції та економічне значення, при цьому «нові – Ніжин, Черкаси, Батурин, Глухів – розвиваються поволі і без широких закордонних зв'язків, що їх мали попередні»²⁵². Таким чином, розпочався активний процес переформатування структури власності і концентрації виробництва переважно в руках росіян. Відомі випадки, коли уряд переселяв в Україну окремі російські династії навіть примусово. Так, у 1830-х роках за указом імператора Миколи I до Києва було переселено родини багатих російських купців Богатирьова, Дегтерьова, Єлісєєва, Масалітінова, Фоломіна²⁵³. Внаслідок активної колонізаторської політики і припливу російських капіталів істотно змінилося співвідношення місцевих та іноземних господарських сил.

Об'єктивно відповісти на питання, якою була етнічна структура власності в Україні у період формування ринкового господарства досить складно, оскільки перші та найбільш повні відомості про національний склад населення тодішньої Російської імперії можна отримати лише з перепису населення 1897 р. За даними М. Волобуєва, у 1832 р. національний склад власників фабрик був таким: росіяни – 44,6%, українці – 28,7%, євреї – 17,4%, іноземці – 3,6%²⁵⁴. Як бачимо, у першій половині XIX ст. суто іноземні капіталісти мали незначну частку (всього 3,6%) у структурі фабричної власності. При цьому українські підприємці порівняно із росіянами мали істотно нижчу частку фабричної власності.

Єдиною галуззю, у якій переважав місцевий капітал у період становлення ринкового середовища, була цукрова промисловість. Проте у 1830-х роках внаслідок зростання попиту на цукор на європейських ринках цукроваріння привертає увагу польських капіталістів, у фільварках яких вирощувалась більша частина українських урожаїв цукрового буряка. І вже у другій половині XIX ст. польські капітали в українській цукровій промисловості

---

²⁵² Там само. С. 16.

²⁵³ Голобуцький П.В. Іноземний капітал в Україні у 18 – на початку 20 ст. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inozemny_kapital_v_Ukr_18_20_st

²⁵⁴ Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*, 2, 3. Харків, 1928.

істотно переважали інвестиції інших етнічних груп – єврейської, української, російської та німецької²⁵⁵.

Інвестування значних польських капіталів в українське цукроваріння спричинило швидку монополізацію галузі польськими підприємцями. Так, у другій половині XIX ст. найбільші цукрові заводи в Україні належали польській родині Потоцьких, яка із 1842 р. володіла Шепетівським, Корецьким, Уладівським, Кременчуцьким та Клембовським цукровими заводами. Наприкінці XIX ст. ці цукроварні були реорганізовані в акціонерні товариства, при цьому всі акції залишалися у власності родини²⁵⁶.

Велика польська земельна аристократія, наслідуючи тенденції розвитку ринкової економіки у західноєвропейських країнах, раніше від російської включилася у ринкові процеси. Але в Україні, на відміну від інших регіонів Російської імперії, польські капітали інвестувалися переважно у сільсько-господарські та переробні, а не в промислові підприємства. Попри це, становлення цукрової галузі завдяки розгалуженій мережі та високим темпам зростання стало потужним поштовхом для економічного розвитку України у XIX ст., оскільки створило ринок збуту та стимулювало виробництво різноманітних товарів, необхідних для технологічного процесу цукроваріння (спеціального устаткування, вапна, кістяного борошна, соляної і сірчаної кислоти, дров, кам'яного вугілля тощо), а також пришвидшило розбудову виробничої та транспортної інфраструктури, насамперед залізничного сполучення.

Якщо польські капітали мали першість в освоєнні українського сільськогосподарства і до певного часу безроздільно домінували в аграрній та переробній галузях, то у розвитку банківської сфери на більшості українських територій провідну роль відігравав німецький капітал²⁵⁷. Як відзначає В. Голубничий, упродовж XIX ст. тут діяли й інші «приватні банкіри з англійськими, італійськими, шведськими прізвищами тощо, але це були дрібні підприємства, що великими не стали»²⁵⁸ і тому не зчинили істотного впливу на економічний розвиток України.

---

²⁵⁵ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 94.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 16.

²⁵⁸ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 85.

Оскільки одним із найбільших осередків німецьких поселень після приєднання лівонських земель до Російської імперії наприкінці XVIII ст. стали малозаселені території українського Придніпров'я, саме тут почали створюватися перші німецькі фінансово-кредитні та страхові компанії, що досить швидко посіли провідне місце у розвитку місцевого господарства. Попри те, що німців-колоністів і так званих «міських німців», які кількома поколіннями проживали в Російській імперії, не можна зараховувати до іноземних підприємців, оскільки вони зазвичай були російськими підданими, саме через їхні родинні та етнічні зв'язки до Російської імперії одними із перших почали надходити капітали із Німеччини. Фінансово-кредитні компанії, засновані місцевими німцями, згодом укрупнювалися за рахунок імпорту німецьких капіталів та розвивалися завдяки ініціативі німців, які переселялися в Російську імперію для контролю за розвитком власних промислів та бізнесу. При цьому німці охоче приймали російське підданство, оскільки це звільняло їх від низки обмежень, які накладалися на іноземців у Росії. Так, німецькі купці, отримавши російське підданство, могли бути включені до реєстру російського купецтва, що дозволяло їм мати власні лавки і магазини, торгувати у роздріб, платити звичайні, а не підвищені мита при експортуванні та перевезенні товарів від портів на внутрішні ринки.

У роки промислового піднесення саме німці, які мали російське підданство і тривалий час проживали в Росії, найчастіше призначались відповідальними агентами для зносин іноземної компанії з урядовими установами. Так, відповідальним агентом Товариства російської гірничозаводської промисловості був призначений німець Б. Трейенсфельс; інтереси німецького гірничопромислового товариства «Піролюніт» представляв Г. Мейер, Товариства «Дойтчер Кайзер» – Р. Кох, Товариства російської гірничозаводської промисловості – Т. Гантке²⁵⁹.

Засновані німецькими капіталістами великі банківські та фінансові установи одними з перших почали вкладати акумульовані капітали у розвиток місцевої промисловості. Американський історик В. Кірхнер у своїй праці «Німецька промисловість та індустріалізація Росії. 1815–1914»²⁶⁰ відзначає, що німецькі капіталісти ще з початку XIX ст. мали великий інтерес до інвестування у великий російський ринок, який приваблював їх дешевизною

---

²⁵⁹ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. Санкт-Петербург, 1914. С. 320–321.

²⁶⁰ Kirchner W. Die deutsche Industrie und die Industrialisierung Russlands. 1815–1914. St. Katharinen, 1986. 409 s.

ресурсів та робочої сили. Німці охоче відкривали тут філії своїх підприємств, оптимізуючи свої витрати та диверсифікуючи ризики діяльності у більш конкурентному європейському середовищі, тим самим сприяючи економічній інтеграції вітчизняної та європейської економік. Прикладом такої інтеграції є історія одного із монополістів металургійного ринку Європи – німецького металургійного концерну А. Тіссена, що належав одній із найбагатших родин кінця XIX ст., частина виробництва якого була перенесена в Російську імперію задля зменшення витрат виробництва і де його статки були примножені у рази.

У другій половині XIX ст. більший інтерес до української економіки почали виявляти бельгійські, французькі та британські капіталісти. Дослідження джерел, галузевої та регіональної локалізації іноземних інвестицій у промисловому секторі України свідчить, що цей період відзначається істотною диверсифікацією національного походження іноземних капіталів, які відіграють провідну роль у становленні великої фабрично-заводської промисловості та розвитку окремих галузей народного господарства. Територія України через значно багатшу сировинну базу, дешеву і працелюбну робочу силу, більш вигідні інституційні умови (активну державну підтримку припливу іноземних капіталів) та географічну, а, подекуди, культурну близькість до Західної Європи, була більш привабливою для розміщення іноземних інвестицій, ніж інші регіони імперії. При цьому іноземні капіталісти, інвестуючи у вітчизняну економіку, що значно пізніше включилася в процес індустріалізації та модернізації, ніж економіки центральноєвропейських країн, могли спиратись не лише на нагромаджені капітали, а й на підприємницький досвід, набутий у процесі розбудови ринкового середовища у своїх країнах.

Важливим чинником припливу іноземних інвестицій у вітчизняну економіку була активна державна політика, скерована на формування сприятливих умов для технічної модернізації економіки і, насамперед, базових галузей промисловості, які позиціонувались як провідний механізм індустріалізації країни, формування внутрішнього ринку та підвищення міжнародної конкурентоспроможності економіки. Основними галузями, розвиток яких активно підтримувала держава і в які завдяки цьому охоче інвестували іноземці, стали залізорудна, вугільна, металургійна, електротехнічна та машинобудівна. Для залучення інвестицій у ці галузі уряд здійснював активну преференційну політику у формі урядових гарантій на прибутки компаній, казенних замовлень, надання довгострокових субсидій та пільгових кредитів, виплат премій за готову продукцію, безоплатної передачі земель під будівництво заводів та шахт тощо.

Наслідком такої політики став швидкий розвиток промислових підприємств, які з метою швидкої акумуляції капіталів засновувалися переважно у формі акціонерних компаній. Якщо в середині 1850-х років уряд брав активну участь у будівництві казенних підприємств у металургійній промисловості, то вже наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років він відмовився від такої практики, змістивши увагу на заохочення приватного, насамперед іноземного, підприємництва в галузі. Як наслідок, порівняно із серединою XIX ст., коли формування нових галузей промисловості та індустріальні перетворення відбувались повільними темпами і мали переважно екстенсивний характер, з початком масового припливу іноземних капіталів в українську економіку наприкінці 1870-х – у 1880-х роках темпи і масштаби її індустріалізації стрімко зросли.

Імпорт іноземних капіталів в українську економіку був пов'язаний насамперед із відкриттям на цих територіях у другій половині XIX ст. багатих покладів кам'яного вугілля і залізної руди, що дало поштовх заснуванню цілої низки металургійних заводів. Іноземні капіталісти, заохочені державною підтримкою та можливістю отримувати високі прибутки у нових сферах, в яких практично не було конкуренції, почали активно інвестувати у розвиток видобувної галузі, металургії, машинобудування, хімічної промисловості.

Перший металургійний завод у Східній Україні був збудований інженером і підприємцем із Уельсу Джоном Х'юзом (якого у вітчизняних джерелах традиційно називають Юзом). У 1869 р. він заснував у Лондоні акціонерне товариство «New Russia Ironworks Co» (з 1874 р. – «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва»), що у 1871 р. запустило виробництво на Новоросійському (т. зв. Юзівському) заводі у Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Разом із будівництвом заводу було закладено робітниче селище Юзівка (нині – Донецьк).

Діяльність «Новоросійського товариства» стала найбільш успішним прикладом інвестування іноземного капіталу у вітчизняну промисловість. Skorиставшись казенними замовленнями та гарантіями, товариство змогло швидко налагодити масштабне і модерне для свого часу виробництво металовиробів. Заради справедливості слід відзначити, що технології та устаткування, якими оснащувався завод, були прогресивними лише для місцевої економіки, тоді як у Англії на той час вони вже вважалися морально застарілими, недостатньо ефективними і вже практично не використовувались. Очевидно, це стало однією із причин, що спонукала Дж. Х'юза та інших іноземних підприємців до пошуку нових можливостей прибуткового використання морально зношеного, але фізично ще цілком придатного обладнан-

ня на відсталому, але водночас емерджентному ринку Російської імперії. До того ж істотним стимулом до розбудови підприємства стали урядовий дозвіл на безмитне ввезення обладнання та всіх необхідних для виробництва ресурсів.

«Новоросійське товариство» одним із перших в Російській імперії почало використовувати організаційну модель комбінування виробництва, об'єднавши у своїй підприємницькій вертикально інтегрованій господарській структурі різні технологічні процеси, істотно знизивши при цьому витрати і втрати виробництва. Товариство почало першим в імперії використовувати багатшу за вмістом заліза криворізьку руду, що, своєю чергою, простимулювало розбудову Катерининської залізниці, якою криворізькі руди почали поставляти на металургійний завод Дж. Х'юза. Створений підприємством попит на залізну руду спричинив розроблення Криворізького залізрудного басейну та розбудову залізничної інфраструктури, що стало підґрунтям для посилення економічної інтеграції цих регіонів та створення регіональних виробничого кластеру. Таким чином, вертикальна інтеграція виробничого процесу на підприємствах Дж. Х'юза спричинила розвиток горизонтальної інтеграції, об'єднавши кілька регіональних центрів – Донецький та Криворізький залізрудні басейн розгалуженою мережею виробничих зв'язків.

Саме завдяки економічній інтеграції видобувних та обробних виробничих процесів «Новоросійське товариство» стало першим та основним у Російській імперії виробником ферромангану і тривалий час отримувало досить високі (20–30%) доходи на інвестований капітал²⁶¹. У роки найбільшого розквіту компанії (1884–1888 рр.) акціонерне товариство всього за чотири роки отримало 147% прибутку.

Комерційний успіх, що ґрунтувався насамперед на преференційних умовах, наданих урядом іноземним підприємцям, та отримуваними ними надприбутки надихали інших іноземних капіталістів інвестувати кошти у вітчизняну економіку. Поряд із різноманітними урядовими преференціями, одним із дієвих заходів стимулювання припливу іноземних інвестицій стало митно-тарифне регулювання обмеження ввозу імпортової продукції та стимулювання вивезення продукції вітчизняних виробників. Так, після запровадження у 1880-х роках жорстких протекційних тарифів, що обмежили рентабельність імпортування чавуну із Німеччини, німецькі підприємці почали активно інвестувати кошти у розбудову промислових об'єктів у Російській імперії.

---

²⁶¹ McKay John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885–1913*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970. P. 117.

Зокрема, крупна німецька фірма «Лільпоп, Рау і Льовенштейн» вирішила перенести своє виробництво в Україну й у 1889 р. спільно із бельгійською групою Кокерілля (у частках 50% на 50%) заснувала «Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство» у Кам'янському під Катеринославом. Згодом Товариство стало співзасновником нових та скупило цілу низку місцевих компаній, а саме: Дніпровські металургійні й вагонобудівні заводи, Кадіївський хімічний і коксовий заводи, Часово-Ярський завод вогнетривких виробів, Анненські, Лідієвські та Максимовські вугільні шахти, Шмаківські (ст. Вечірній Кут) залізні рудники, Городищенські манганові рудники вздовж Катерининської залізниці²⁶².

Однією із форм урядового заохочення припливу іноземних інвестицій була пільгова і досить дешева оренда землі для зведення промислових об'єктів. Проте, через небажання вступати у тривалі бюрократичні відносини та, вочевидь, не довіряючи російському уряду, іноземці віддавали перевагу купівлі земельних ділянок для спорудження на них своїх підприємств.

Внаслідок активного припливу іноземних капіталів в Україні швидко зростає металургійне виробництво. Як відзначає В. Голубничий, на відміну від інших галузей, зокрема цукроваріння, де «місцевий сільськогосподарський капітал в Україні закоринився й розвинувся цілком успішно, а в ранньому машинобудуванні принаймні намагався дати бій чужинецькій конкуренції»²⁶³ в металургійній і паливній промисловості іноземному капіталу належала безроздільно монополія. Вже у 1880–1990-х роках власниками практично всіх побудованих металургійних підприємств в Україні були переважно іноземні компанії та банки: 12 із 18 металургійних заводів Донбасу повністю належали іноземцям, в статутному капіталі інших шести переважала іноземна частка. Більшість акціонерних товариств, що володіли заводами галузі, було засновано за межами імперії і діяло переважно на основі іноземних статутів, при цьому їхні правління, як правило, розташовувались за кордоном²⁶⁴.

---

²⁶² Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 91-92.

²⁶³ Там само. С. 100.

²⁶⁴ Щербakov І.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.). *Экономическая история: Ежегодник: 2007.* Москва, 2008. С. 81.

На основі німецьких капіталів були засновані Нікополь-Маріупольське та Південно-Російське металургійні товариства, Товариство російської залізної промисловості, Товариство російської гірничозаводської промисловості, Товариство російських трубопрокатних заводів, Катеринославське машинобудівне товариство, Акціонерне товариство «Піролюціт», Анонімне товариство для продажу труб і печей «Альфонс Кустодіс» та Гірничопромислове товариство «Дойтчер Кайзер», що займалося експортом місцевої руди. Німецький капітал переважав також у Краматорському металургійному товаристві. На основі французьких і бельгійських капіталів розбудовувались такі підприємства, як: Макіївське, Дружківське, Гданцівське, «Російський Провіданс», Таганрозьке, Петровське, Дніпровське, «Шодуар», Костянтинівське, Ольховське. Новоросійське металургійне товариство, як уже зазначалось вище, було засноване англійським капіталом. У статутних фондах Донецько-Юр'ївського товариства та Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана (заснованого німецьким підприємцем Густавом Гартманом у Луганську) були представлені німецький, бельгійський та французький капітали.

Виятком у цьому регіоні було лише два заводи – заснований одночасно із Юзівським у 1871 р. на ст. Сулин металургійний завод російського підприємця Пастухова та Донецько-Юр'ївське металургійне товариство (ДЮМТ), засноване у 1895 р. місцевим промисловцем і банкіром О. Алчевським переважно на основі вітчизняних капіталів, за висловом В. Голубничого, по суті «єдине металургійне підприємство, в якому вирішальну, хоч і коротку, роль відіграв український національний капітал»²⁶⁵. Проте через складність організаційної структури власності та підпорядкованість обох підприємств синдикату «Продамет», який контролювався французами й бельгійцями, на думку В. Голубничого, однозначно визнати ці підприємства вітчизняними не можна²⁶⁶.

Під час економічної кризи 1900-х років Донецько-Юр'ївське металургійне товариство, не витримавши конкуренції з більш потужними франко-бельгійськими акціонерними компаніями, було ними поглинуте. Для реорганізації заводу було створено спеціальну адміністрацію, яка підпорядковувалась загальним зборам кредиторів, серед яких були Азовсько-Донський

---

²⁶⁵ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 102–103.

²⁶⁶ Там само. С. 103.

комерційний банк, Олексіївське гірничопромислове товариство, акціонерні товариства «Сіменс і Гальське», «Е.М. Мейер і компанія» та ін., контрольовані французьким, англійським й німецьким капіталами. Внаслідок реструктуризації у 1914 р. 100% акцій товариства було викуплено франко-бельгійськими фінансово-промисловими групами.

Становлення металургійної промисловості на півдні України дало поштовх розвитку видобувної галузі, а саме – видобування необхідних для виробництва металу марганцевої руди та палива, основним видом якого на той час були вугілля та нафта. Своєю чергою, це спричинило нову хвилю припливу іноземних інвестицій, насамперед французьких, бельгійських і частково німецьких капіталів. Так, незважаючи на те, що у видобутку залізної руди Німеччина посідала друге місце у світі, поступаючись лише США, німецькі промисловці активно розробляли рудні запаси в Україні і вивозили звідси залізну руду²⁶⁷. Експорт руди із Російської імперії був значною мірою продиктований необхідністю забезпечення сировиною німецької промисловості, що, на думку І. Щербакова, було «однією з особливостей участі німецьких підприємців у розробленні видобувної галузі України», у той час як інші підприємства базових галузей забезпечували задоволення потреб насамперед російської промисловості та внутрішнього ринку²⁶⁸.

Із припливом іноземного капіталу видобування вугілля на Донбасі істотно зростає: якщо у 1860 р. було видобуто 6 млн пудів вугілля із 18 млн пудів загальноросійського обсягу виробництва (близько 33%), а у 1900 р. – 691,5 млн пудів із 995 млн пудів всього імперського виробництва, що становило 69,5% загальноросійського видобутку. Всього за два десятиліття сумарна продуктивність виробництва підприємств Донецького басейну збільшилась більш, як у 115 разів, що дозволило випередити за обсягами видобутку Домбровський вугільний басейн (Польща), якому тривалий час належала першість у кам'яновугільній промисловості імперії. У 1915 р., за даними П. Оля, майже половину всього вугілля Донбасу видобували на кам'яновугільних підприємствах, в яких домінував французький капітал.

На межі XIX–XX ст. частка Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля (без Царства Польського) зросла в 1890 р. до 84,6%, а в 1898 р. – до 92%. Видобуток вугілля збільшився з 927 млн пудів у 1909 р. до 1543,8 у

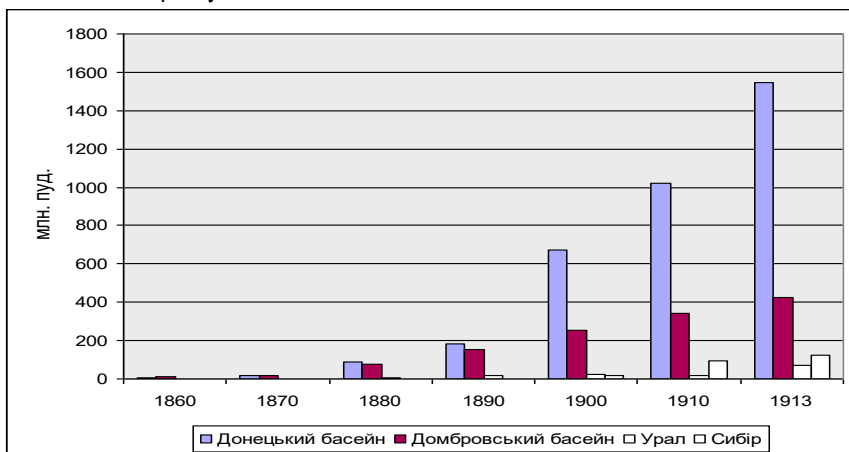
---

²⁶⁷ Железорудная промышленность Южной России в 1907 г. Харьков, 1908. С. 52

²⁶⁸ Щербаков И.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.). *Экономическая история: Ежегодник: 2007*. Москва, 2008. С. 88.

1913 р. (або на 66,5%). На цей час у вугільній промисловості України діяло 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. осіб. У 1913 р. видобуток мінерального палива в Донбасі становив 70% загальноросійського видобутку і тільки 30% припадало на всі інші райони²⁶⁹ (див. рис.1.1).

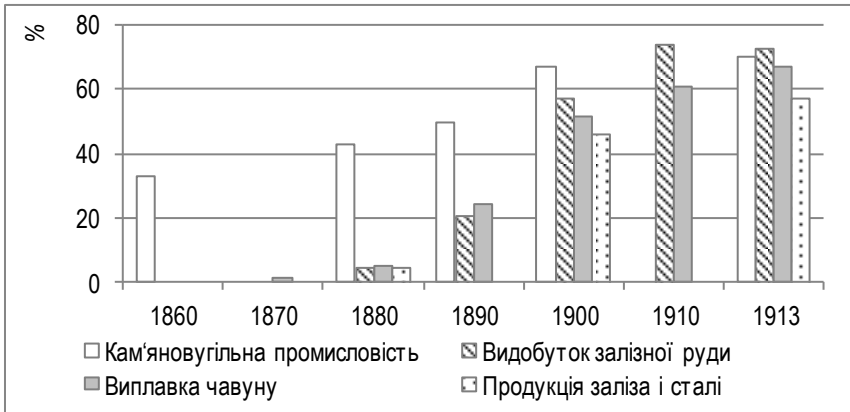
Перехід металургії на мінеральне паливо зумовив пришвидшення темпів розвитку нової галузі важкої індустрії – коксового виробництва. На відміну від кам'яновугільних копалень, коксове виробництво вже на перших металургійних заводах України виникало відразу у формі великих підприємств. Це було пов'язано з високою продуктивністю коксових установок, яка на металургійних заводах становила 3,5–4,5 млн пудів на рік, тоді як на копальнях – всього 0,3–1,8 млн пудів. Саме завдяки припливу іноземного капіталу та розвитку металургійної промисловості у Донецькому регіоні сформувалося і велике виробництво коксу, що досить швидко посіло чільне місце у загальних обсягах відповідного виробництва імперії. Так, усього за 10 років (із 1889 р. по 1899 р.) виробництво коксу в Україні збільшилося у 10,2 раза, у загальноімперському обсязі частка України у 1889 р. становила 91%, а в 1899 р. – уже 99,4%.

Рис. 1.1. Видобуток мінерального палива по районах з 1860 р. до 1913 р., млн пудів

Джерело: Вавилин И. Иностранные капиталы в России. Москва; Ленинград: Гос. изд., 1925. С. 64.

²⁶⁹ Вавилин И. Иностранные капиталы в России. Москва; Ленинград: Гос. изд., 1925. С. 63–64.

Рис. 1.2. Частка виробництва промислової продукції на Донбасі відносно загального виробництва Російської імперії (1860–1913)

Джерело: Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 30.

За підрахунками Б. Винара, відносно всього виробництва промислової продукції Донбасу під контролем іноземного капіталу перебувало 67% виплавки чавуну, 58% видобутку залізної руди, 70% видобутку кам'яного вугілля²⁷⁰ (див. рис. 1.2). Саме завдяки цьому, на відміну від Уралу, де у пореформений період ще тривалий час зберігалися кріпосницькі пережитки, в Україні ринкові відносини розвивалися значно швидшими темпами.

Разом із іноземними капіталами в українську економіку прийшли і більш прогресивні технології, покращилася технічна та енергооснащеність підприємств, що виявилось у механізації виробництва, збільшенні кількості парових машин та зростанні їхньої загальної потужності. Так, «Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство», засноване у 1896 р. для добування руд та інших корисних копалин, придбало у США і перевезло до Маріуполя у розібраному вигляді повністю укомплектовані металургійний і трубний заводи разом із домнами. І вже за три роки зібрані на місці заводи запрацювали на повну потужність, досить швидко захопивши монопольні позиції у відповідних галузях.

Запровадження інноваційних методів виробництва виявилось зокрема й у збільшенні енергоозброєності металургійних підприємств. Так, на підприємствах Наддніпрянщини енергоозброєність порівняно із підприємства-

²⁷⁰ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 30.

ми уральського регіону була в середньому у 42 рази, а у розрахунку на одного робітника – у 23 рази вищою. Внаслідок цього, за обрахунками тогочасних дослідників, продуктивність праці у більшості галузей, де був представлений іноземний капітал, збільшилась у 2–3,5 раза. Зокрема, в період з 1887 р. до 1913 р. спостерігалися такі темпи зростання продуктивності праці: у хімічній та паливній промисловості вона зросла понад утричі, у гірничій – понад удвічі. Для порівняння, продуктивність праці на підприємствах Криворізького металургійного басейну була понад удвічі вищою, ніж на у інших регіонах Російської імперії (див. табл. 1.14).

Водночас іноземний капітал привніс у вітчизняну економіку більш прогресивні організаційні форми господарювання, якісні зміни у організації бізнесу та праці, що мало позитивний вплив на інтенсифікацію виробництва та збільшення продуктивності виробництва. Американський історик Дж. Маккей відзначав, що «побудовані в Україні силами іноземних підприємців металургійні заводи і вугільні шахти відтворювали звичні іноземцям, надійні і випробувані технології і організаційні форми»²⁷¹. Так, майже всі засновані іноземцями металургійні заводи створювались у економічно ефективнішій формі комбінованих підприємств, що мали у своєму складі власні вугільні та залізрудні копальні, доменні, мартенівські та прокатні цехи.

Таблиця 1.14

Продуктивність праці в залізрудних басейнах Російської імперії

Басейни	Видобуток залізної руди		Кількість робітників		Видобуток руди на одного робітника	
	1913 р.	1914 р.	1913 р.	1914 р.	1913 р.	1914 р.
Кривий Ріг	387778	289201	23595	21085	16,4	13,7
Урал	104795	111339	17222	17351	6,1	6,4
Центральний район	25064	24423	4421	3776	5,7	6,2

Джерело: Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніялізму / з передмовою В.П. Тимошенка. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1964. С. 34.

Комбінування виробничих процесів уможливило оптимізацію витрат виробництва і збільшення його рентабельності, внаслідок чого комбіновані підприємства стали найприбутковішими та найбільшими підприємствами металургійної галузі всієї імперії. Водночас Дж. Маккей стверджував, що

²⁷¹ McKay John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885–1913*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970. P. 35.

іноземні підприємці використовували лише апробовані на практиці ефективні підходи і прагнули «унікати експериментів і неперевірених нововведень»²⁷². Комбіновані підприємства були драйверами економічної інтеграції різних галузей виробництва та осередками регіональних виробничих кластерів, водночас координуючи економічну взаємодію у підприємницькому середовищі як на рівні територіально-галузевого узгодження дій підприємців, так і на рівні вертикальної комунікації (взаємодії з державними органами).

Розширення економічної інтеграції виробництва та зростання продуктивності праці на металургійних заводах Криворізького залізорудного басейну спричинило відповідне зростання обсягів виробництва: у 1913 р. видобуток залізної руди збільшився до 420,07 млн пудів (що становила 72% загального видобутку залізної руди по всій Російській імперії), 367,74 млн пудів, або 87,5%, з яких було видобуто на 14 акціонерних підприємствах, заснованих переважно на іноземними підприємцями²⁷³. Як наслідок, зросла і частка підприємств Криворізького басейну у загальноімперському видобутку залізної руди порівняно з іншими промисловими регіонами Російської імперії: у 15,5 раза більше, ніж в Центральному районі, та в 3,7 раза більше, ніж на Уралі. За двадцятиліття 1880–1899 рр. частка України в загальноімперському видобутку залізної руди збільшилась з 4,4 до 52,9%; виплавка заліза і сталі в Наддніпрянській Україні зросла у 27 разів²⁷⁴.

Імпорт іноземних капіталів супроводжувався й одночасним залученням іноземних підприємців та фахівців різних профілів, які порівняно з місцевими спеціалістами вирізнялися вищим рівнем технічних та професійних навичок, що також позитивно впливало на підвищення продуктивності виробництва. Провідну роль в управлінні компаніями, заснованими іноземними капіталістами, відігравали також іноземні фахівці. Зокрема, поляки за твердженням В. Голубничого, «відігравали значну роль серед керівного адміністративного й технічного персоналу в чужинецьких великих підприємствах в цілій імперії, а зокрема і особливо – в Україні. В цій ролі, очевидно, вони

---

²⁷² Там само. Р. 36.

²⁷³ Вавилин И. Иностранные капиталы в России. Москва; Ленинград: Гос. изд., 1925. С. 65.

²⁷⁴ Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2001. № 2. С. 17–24.

часто були співвласниками-акціонерами цих підприємств, хоча, звичайно, в позиції меншості»²⁷⁵.

Наприкінці XIX ст. завдяки іноземним інвестиціям прискорився розвиток і чавуноплавильної промисловості України, що за обсягами виробництва і темпами приросту вийшла на перше місце у Російській імперії, відтіснивши загальноросійського монополіста із виплавки чавуну – уральський регіон. У 1900 р. обсяги виробництва чавуну в Україні були майже вдвічі більшими, ніж на Уралі, і загалом перевищили виробництво чавуну у всіх інших районах імперії. Лише п'ять найбільших заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський та Донецько-Юр'ївський) виплавляли 49% усього чавуну Півдня й понад 25% загальноімперського. У 1913 р. ці ж підприємства давали вже 55% виплавки чавуну Південного району і майже 37% загальноросійського.

У період 1900–1909 рр., коли внаслідок масштабної економічної кризи виробництво чавуну різко скоротилося по всій Російській імперії, лише в Україні обсяги виплавки продовжували неухильно зростати, досягнувши в 1909 р. 70% загальноросійського рівня. На початку XX ст. залізорудна промисловість України перетворилася на самостійну галузь великого індустріального виробництва, що почала визначати тенденції розвитку як окремої галузі, так і народного господарства загалом.

Високі темпи зростання металургічної галузі стали підґрунтям для відповідного розвитку машинобудування, до становлення якого також долучився іноземний капітал. Порівняно з вугільною, залізорудною та металургійною промисловістю машинобудування в Україні, за винятком сільськогосподарського, розвивалося досить повільними темпами. У другій половині XIX ст. було розвиненим лише сільськогосподарське машинобудування, що було засноване переважно на національних капіталах: до середини 1890-х років на території України був збудований лише один великий машинобудівний завод – Брянський.

Конкурентоспроможність сільськогосподарського машинобудування забезпечувалась переважно за рахунок ефекту масштабу та зниження собівартості товарів, що виготовлялись у великій кількості підприємствами Південної України. Проте до масового припливу іноземного капіталу у цю галузь підприємства сільгоспмашинобудування були переважно невелики-

---

²⁷⁵ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 94.

ми за розмірами, неспеціалізованими і виготовляли продукцію здебільшого для місцевого ринку. При цьому була достатньо гострою конкуренція з іноземними виробниками.

В останній третині XIX ст. завдяки припливу іноземного капіталу в машинобудівну галузь в Україні будуються нові та модернізуються існуючі заводи: вже у 1884 р. в Україні (без Таврійської губернії) було збудовано 75 машинобудівних підприємств. Упродовж 80-х років XIX ст. сформувалися два райони машинобудування в Україні: Херсонсько-Катеринославський і Києво-Харківський, які виготовляли відповідно 8,5 та 6,5% загальноросійського виробництва машин. Основними центрами галузі стають Олександрівськ (нині Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ.

Наприкінці XIX ст. у Катеринославській губернії 33 підприємства виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя, в Таврійській губернії – 19, в Херсонській – 16. За період 1876–1890 рр. вартість машин, випущених на підприємствах чотирьох південних губерній Російської імперії (Донської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської), зросла у понад 8 разів, а за наступні чотири роки (1891–1895 рр.) – ще у 2,5 раза. Це були найвищі темпи розвитку машинобудування в Російській імперії. В цей час тут вироблялося понад половину всіх сільськогосподарських машин Російської імперії, відповідно Україна стала одним із центрів сільськогосподарського машинобудування, що набув загальноросійського значення.

Інші галузі машинобудування в Україні були розвинені недостатньо: виготовлявся незначний обсяг машин для промисловості, в тому числі для самого машинобудування. Проте загалом обсяги машинобудування в Україні в останню чверть XIX ст. за рахунок припливу іноземного капіталу зросли майже у 12 разів. Наприкінці XIX ст. іноземними фірмами або за їх участю було збудовано низку нових машинобудівних підприємств: Луганський і Харківський паротягобудівні заводи, Миколаївський суднобудівний, вагонобудівний завод у Нижньодніпровську. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, стали Краматорський, Горлівський і Катеринославський. Більшість підприємств галузі належали німецьким капіталістам. Водночас іноземними підприємцями було скуплено значні пакети акцій підприємств, заснованих вітчизняним капіталом.

Тоді ж багато іноземних компаній скуповують ділянки землі у промислових районах та великих містах для будівництва своїх підприємств. Так, на викупленій ділянці землі швейцарським підприємцем Яковом Гретером у

1882 р. у Києві був збудований Київський чавуноливарний і механічний завод. Згодом, залучивши німецькі, швейцарські та чеські інвестиції, Я. Гретер заснував акціонерне товариство «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К°» з основним капіталом в 1 млн руб. Спочатку завод спеціалізувався на виробництві простих металевих виробів – ліжок, чавунної арматури, фільтр-пресів, болтів, скоб та інших кріпильних виробів, а з 1890 р. після технічної модернізації – запустив у роботу чавуноливарний, токарний, котельний, модельний, ковальський цехи та розпочав випуск обладнання для переробної та харчової промисловості (зокрема, рафінадні форми для цукроварень), цегельних і лісопильних заводів. Через брак місцевих кваліфікованих управлінських та технічних кадрів основний управлінський та середній технічний персонал заводу становили вихідці з Чехії. Завдяки технічній модернізації завод швидко став найбільшим і найуспішнішим підприємством галузі.

У 1913 р. в Україні вже налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювало 57 тис. робітників. Частка продукції машинобудування України становила 20,2% валового обсягу машинобудування та металообробної промисловості Російської імперії.

Здійснена на основі іноземних інвестицій індустріалізація вітчизняної економіки стала драйвером розвитку виробничої та ринкової інфраструктури. Значні обсяги іноземних капіталів були вкладені в залізничний транспорт, торгівлю та фінансову сферу (банки, кредитні та страхові установи) завдяки розгортанню акціонерного засновництва, що відбувалося переважно за рахунок іноземних капіталів. Провідну роль у розвитку акціонерного підприємства відіграла державна політика надання гарантій та концесій приватним акціонерним компаніям.

Перше залізничне акціонерне товариство у сфері залізничного будівництва (Головне товариство російських залізничних шляхів), що розпочало будівництво розгалуженої мережі залізниць в Україні, було засноване французьким банкірським домом Société générale de Crédit mobilier (Генеральне товариство мобільного кредиту) братів Перейр, яке спеціалізувалося на кредитуванні промисловості. Завдяки таким перевагам акціонерної форми організації підприємництва, як здатність до швидкої акумуляції капіталів та гнучкість в управлінні, товариству вдалося за відносно короткий час (1865–1890 рр.) збудувати масштабну транспортну залізничну мережу протяжністю у 6350 верст, що перетворило міста Харків, Київ, Одеса, Катеринослав,

Кременчук на великі транспортні вузли і сприяло поширенню економічної інтеграції у регіоні.

Водночас індустріалізація та розбудова транспортної інфраструктури спричинили зростання міського населення та урбанізації, що, своєю чергою, спонукало до розвитку міського господарства, яке також традиційно розвивалось завдяки іноземним інвестиціям. Найбільш відчутним економічний вплив іноземного капіталу був у великих містах (Одесі, Єлисаветграді, Новоросійську, Херсоні), що із самого початку свого заснування були осередками транзитної торгівлі та центрами тяжіння купецького капіталу з усього світу. Саме іноземні купецькі династії заклали основи господарства цих міст, визначили напрями його розвитку та сформували поліетнічне міське середовище. Так, у становленні Одеси значну роль відігравали французькі та грецькі купці й італійські банкірські дома, завдяки впливу яких це місто вже у першій половині XIX ст. стало важливим центром грошово-кредитного ринку всієї Російської імперії²⁷⁶. Із моменту свого заснування Одеса була одним із перспективних осередків чорноморської торгівлі, до якого стікались іноземні капітали більшості великих торговельних компаній. Зокрема, засноване у 1816 р. у Франції акціонерне товариство «Чорноморська компанія», генеральна контора якого розташовувалась у Парижі, відкрило торговельні представництва не тільки у Марселі та Стамбулі, що були на той час одними із найбільших центрів міжнародної торгівлі, а й у Одесі, де перші 10 акцій товариства придбав колишній градоначальник Одеси та генерал-губернатор Новоросійського краю А.-Е. Рішельє²⁷⁷. В подальшому «Чорноморська компанія» зчинила значний вплив на розвиток міського господарства Одеси.

У розбудові інших великих українських міст провідну роль відіграли різні етнічні групи. Так, в економіці Херсона чільне місце належало грекам, вірменам, полякам, французам; у Маріуполі істотно вирізнялися грецькі господарські осередки, у Єлисаветграді (нині – Кропивницький) значний вплив мали росіяни, які переважали навіть у етнічному складі міського поселення.

---

²⁷⁶ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград, 1991. С. 8.

²⁷⁷ Голобуцький П.В. Іноземний капітал в Україні у 18 – на початку 20 ст. *Енциклопедія історії України* / ред. кол.: В.А. Смолій та ін.; НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с.

Наприкінці XIX ст. стрімкий розвиток промислового виробництва про- стимулював пришвидшення урбанізації, що вимагало додаткових інвести- цій для розвитку міської інфраструктури (прокладання доріг, транспортно- го будівництва, розбудови енергетичних та комунікаційних мереж, про- кладання водогонів та каналізації. Міста, що зазвичай не мали достатньо власних коштів на забезпечення потреб міського господарства та його технічну модернізацію, почали поряд із муніципальними облігаціями²⁷⁸ активно залучати іноземні капітали через механізм концесій. Першим містом в Україні, яке залучило іноземні капітали для будівництва трам- вайної мережі, став Катеринослав (нині – Дніпро). Концесійне право на фінансування будівництва спочатку отримало Французьке акціонерне товариство, акції якого згодом (у 1896 р.) були викуплені Бельгійським анонімним товариством, яке пізніше (в період 1896–1900 рр.) отримало концесії на будівництво транспортних мереж у інших українських містах – Єлисаветграді, Кременчузі та Севастополі.

Загалом напередодні Першої світової війни в Україні діяло 83 інозем- ні компанії, їхній капітал, вкладений у місцеву промисловість, за оцінкою імперської статистики, становив 413,8 млн руб., або близько третини всіх іноземних капіталів, інвестованих у промисловість усієї Російської імперії. Водночас, згідно із даними, представленими французьким консулом у Петербурзі Морісом Верстретом у 1900 р. на Міжнародному з'їзді власни- ків рухомих цінностей у Парижі, які В. Голубничий називає «найповнішими даними про чужоземні капіталовклади в Російській імперії по окремих районах та за країнами їх походження» (див. табл. 1.15), в господарство українських земель (без урахування українських земель у Польщі) було вкладено значно більше іноземного капіталу (888 млн французьких фран- ків), аніж на всій території центральної Росії (менше 500 млн французьких франків)²⁷⁹.

---

²⁷⁸ Корніяка О.В. Роль муніципальних облігацій у процесі розвитку муніципалітетів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1(56). С. 139–140. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/138-145__no-1__vol-56__2016__UKR.pdf

²⁷⁹ Цит. за: Голубничий В. З історії капіталізму в Україні. *Політична економія сус- пільного прогресу Всеволода Голубничого*: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 39.

Іноземні капіталовкладення у промислові акціонерні підприємства за регіонами Російської імперії у 1900 р. (у млн франц. франків)

Регіони імперії	Країни, з яких походили іноземні капітали				
	Франція	Бельгія	Англія	Німеччина	Разом
Україна	275,2	550,0	33,7	29,1	888,0
Польща	106,3	32,0	3,9	92,6	234,7
Центр	71,5	106,2	4,3	24,0	206,0
Північ і Прибалтика	42,6	43,2	33,4	82,6	201,8
Кавказ	42,4	43,9	146,8	20,0	253,1
Урал	104,7	43,4	12,6	0	160,7
Сибір	12,4	4,0	0	0	16,4
Фінляндія	0	2,8	0	0	2,8
Туркестан	0	1,8	0	0	1,8
Не розподілено	37,2	7,0	10,0	12,8	67,0
Разом	692,3	834,3	244,6	261,1	2032,3

Джерело: Голубничий В. З історії капіталізму в Україні. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого. Вибрані праці.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. II. С. 39.

У 1900 р. в Україні, як і загалом у всій Російській імперії, істотно переважав бельгійський капітал, друге місце посідав французький.

Водночас ці дані, за твердженням самого В. Голубничого, очевидно не є достатньо повними, оскільки в них не враховані, зокрема, капітали сотень «закритих» акціонерних компаній (які, за тодішнім законодавством, «оперуючи в Росії, не мусіли там публікувати своїх фінансових звітів»). Тоді як «англійці, голландці, шведи, а особливо німці, подібно до місцевих і російських капіталістів, воліли засновувати саме «закриті» спілки»²⁸⁰. Разом із тим, ця статистика дає уявлення лише про загальний обсяг акціонерних капіталів і в них не враховані дані про дрібні компанії та іноземні капітали, інвестовані у залізничні облігації. Щодо останніх, за даними А. Сидорова, «лише гарантовані урядом залізничні займи досягали 1740 млн руб., тобто дорівнювали сумі всіх іноземних капіталовкладень в промисловість». При цьому напередодні Першої світової війни іноземна частка загальнодержавного боргу Російської імперії «становила приблизно 4,3 млрд руб., тобто вдвічі перевершувала всі іноземні капіталовкладення в економіку краї-

²⁸⁰ Голубничий В. З історії капіталізму в Україні. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого:* у 2-х т. Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 39.

ни»²⁸¹. Щодо діяльності середніх та дрібних підприємств, які належали іноземцям, статистика майже відсутня, що унеможливлює точну і об'єктивну оцінку частки іноземного капіталу в економіці України.

Для об'єктивізації даних про роль іноземного капіталу слід також враховувати, що з початком Першої світової війни в Україну була перенесена значна кількість виробництв іноземних компаній, найчастіше тих, чії власники вже мали досвід підприємництва у Російській імперії. Так, завод згадунаного вище Акціонерного промислового товариства механічних заводів «Лільпоп, Рау і Льовенштейн», що напередодні війни 12 липня 1914 р. уклав контракт із окружним артилерійським управлінням Петербурзького військового округу на виготовлення і доставку снарядів на загальну суму 38190 руб., був евакуйований із Варшави в місто Кременчук Полтавської області, куди було привезено понад 300 вагонів заводського обладнання та устаткування. Частина робітників погодилася на переїзд до Кременчука разом із заводом²⁸². Згідно із архівними даними, на будівництві заводу в Україні та безпосередньо на виробництві працювало близько 2400 робітників²⁸³, значну частину фахового персоналу і робітників становили поляки, які вже мали досвід та відповідну кваліфікацію, що сприяло швидшій адаптації виробництва до нових умов, а також забезпечило навчання місцевих працівників необхідним навичкам з організації виробничого та технологічного процесів. Уже за кілька місяців завод почав поставляти продукцію на замовлення військового відомства²⁸⁴.

Принагідно слід зазначити, що подальша доля більшості польських фахівців, як і більшості іноземців-працівників компаній з іноземним капіталом, які після революційних подій вирішили залишитися в Радянському Союзі, у 1930-х роках склалася досить трагічно. Так, усі чоловіки-поляки, які свого часу прибули разом із родинами із Польщі і працювали на заводі «Лільпоп, Рау і Льовенштейн» у Кременчуку, в період масових репресій були засуджені та розстріляні за сфабрикованою справою про контрреволюційну діяльність військово-повстанської націоналістичної організації

---

²⁸¹ Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917). Москва: АН СССР, 1960. С. 6.

²⁸² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), Ф. 951. Оп. 1, с. 26, л. 74.

²⁸³ ДАПО, Ф. 951. Оп. 1, с. 26, л. 70.

²⁸⁴ ДАПО, Ф. 951. Оп. 1, с. 26, л. 74.

«ПОВ». При цьому репресовані були не лише поляки, народжені у Польщі, а й ті, хто народився вже у СРСР²⁸⁵.

Загалом, попри складнощі об'єктивної ретроспективної оцінки обсягів і національного походження іноземних капіталів, інвестованих в українське господарство, можна стверджувати, що вони стали активним чинником модернізації галузевої і регіональної структури українського господарства насамперед за рахунок розвитку стратегічно важливих для індустріалізації галузей – залізорудної, вугільної, металургійної та машинобудування, становлення яких на початку ХХ ст. відбувалося переважно за участі іноземного капіталу.

Пришвидшена модернізація економіки являла собою радикальну інституційну трансформацію традиційного господарського устрою в індустріальний уклад, із подальшою модернізацією всіх суспільних процесів на різних рівнях: техніко-технологічному (індустріалізація виробництва та поширення передових промислових технологій); організаційно-економічного (формування внутрішнього ринку, підприємницького середовища та фабричного господарства). При цьому іноземний капітал спричинив значний вплив не лише на процес індустріалізації, а й на зміну типу індустріального зростання вітчизняної економіки – з переважно екстенсивного на переважно інтенсивний.

Аналіз галузевого розміщення іноземного капіталу свідчить про істотний вплив іноземних інвестицій на становлення та розвиток як основних галузей української економіки, так і ринкової інфраструктури (залізничного та електричного транспорту, банківської системи, бірж, страхування). Водночас іноземний капітал став одним із найважливіших чинників формування промислового комплексу української економіки, спричинивши трансформацію галузевої структури, характерної для аграрної економіки у аграрно-індустріальну.

Відчутний вплив іноземний капітал спричинив і у сфері соціокультурного розвитку як чинник урбанізації та розвитку міського господарства, становлення та поширення професійної освіти, залучення місцевого населення до підприємницької діяльності, що зумовило зростання соціальної горизонтальної та вертикальної мобільності в суспільстві, формування нової моделі соціальної стратифікації, секуляризацію освіти та підвищення рівня грамотності.

---

²⁸⁵ Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. Ф. 573. Оп. 1, с. 236, л. 21.

Розвиток національного підприємництва, що на початку ХХ ст. відбувся на основі зрощення місцевих та іноземних капіталів і супроводжувався запозиченням у вітчизняну господарську практику організаційних форм та інституційних норм, притаманних західній господарській культурі, став каталізатором пришвидшеної інтеграції та поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків господарства України із міжнародними ринками. Приплив іноземних капіталів та зростання контактів з європейськими підприємцями створили об'єктивні передумови для економічно-доцільної інтеграції українського господарства у світову економічну систему, потенціал якої, на жаль, не був реалізований через те, що домінантою для визначення пріоритетів зовнішньоекономічної діяльності України завжди були інтереси імперії та її окремих впливових фінансово-промислових груп. Водночас іноземний капітал зруйнував монополію та зменшив централістський вплив російського капіталізму, що позитивно позначилось на розвитку, посиленні самодостатності та конкурентоспроможності українського господарства.

Розділ 9. ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Західноукраїнські землі, зокрема Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, впродовж століть входили до складу сусідніх державних утворень. Так, у 1772 р. в результаті першого поділу Речі Посполитої Галичина увійшла до складу Австрії. Через три роки під австрійську протекцію потрапила і Буковина. Закарпаття ж перебувало під владою Угорщини ще від ХІІ ст. Після об'єднання Австрії та Угорщини в 1867 р. в дуалістичну державу всі західноукраїнські землі увійшли до її складу. Територія Східної Галичини становила 55,4 тис. кв. км, Північної Буковини – 10,4 тис. кв. км, Закарпатської України – 14,7 тис. кв. км. Перед Першою світовою війною в Східній Галичині проживало понад 5,3 млн осіб (було 18 міст, 83 містечка, 3689 сіл), на Буковині – 801 тис. (5 міст, 336 сіл), а на Закарпатті – 848 тис. осіб (5 міст, 124 містечка, 699 сіл і 88 присілків)²⁸⁶.

Австро-угорські підприємницькі кола не мали можливості, на відміну від торгово-промислових кіл провідних країн Європи, освоювати власні заморські колонії, тож активно поширювали свій господарський інтерес на

---

²⁸⁶ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 22.